

Erwin Zantman

De idee van een dorp

“De industrialisering van het bouwen heeft ongetwijfeld een strenge typering van alle bouwelementen en standaardisering van alle afzonderlijke elementen tot voorwaarde. De woningbouw, vooral de massawoning, behoeft geen individuele, maar een gedetailleerde, collectieve uitwerking. De gehele industrie noopt op grond van haar produktiewijze tot het vaststellen van typen. In tegenstelling tot het handwerk dat stuksgewijs levert, levert zij seriewerk, is ook volkomen op het vastleggen van normen en de verwerking daarvan ingesteld.”

Ludwig Hilbersheimer, ‘Großstadtarchitektur’

Met bovenstaand citaat¹ wordt de essentie van de massawoningbouw geraakt. Esthetiek² wordt gekoppeld aan de produktiewijze van een tijdperk. In deze opvatting moet de massawoningbouw dan ook als architectonisch probleem geformuleerd worden.

Hilbersheimer beschouwt Oud als één van de pioniers op dit gebied. Eén van de belangrijkste vragen voor Oud was, hoe de massawoningbouw als stedelijk fenomeen architectonisch vorm is te geven. Hierbij richt hij zich voornamelijk op het straatbeeld. De verhouding tussen de afzonderlijke woning, het woningblok en stedelijke ruimte vormt in zijn werk het voortdurende object van onderzoek. In de periode voor het Witte Dorp houdt hij zich aanvankelijk bezig met het straatbeeld en het woningblok (i.c. bouwblok) als intermediair tussen de afzonderlijke woning en de stad. Uiteindelijk ziet hij in de woonhof een oplossing voor het wonen in de stad, waarbij hij een tegenstelling ziet tussen het wonen en de stad als bedrijf. De straten zijn de ruimten voor het bedrijf, de binnenterreinen voor het wonen (blok IX in Spangen en de woningblokken in Tussendijken zijn daar voorbeelden van).

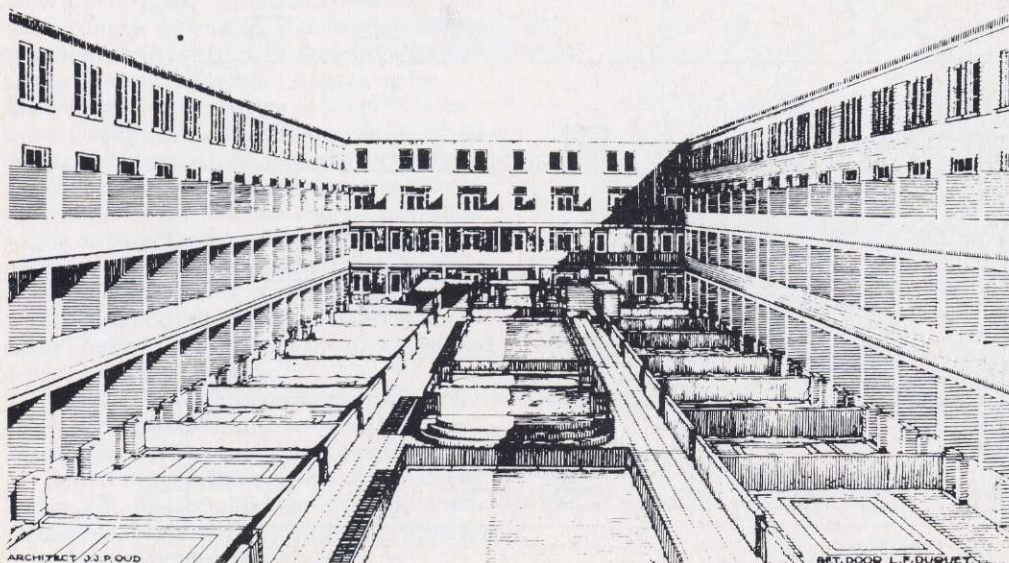
Een vergelijking met de attitude van een aantal architecten van de Superblocks uit *das rote Wien* dient zich aan. Deze superblocks zouden moeten

dienen als bolwerken in de stad, vanwaaruit de daardoor verenigde arbeiders de strijd tegen het kapitaal konden aangaan. Een vuist in de stad. In zijn ontwerpen na het Witte Dorp verschuift zijn aandacht, onder meer door veranderende stedenbouwkundige opvattingen, naar de organisatie van de afzonderlijke woning en de organisatie daarvan in een rij. Het straatbeeld, zoals hij er vóór die tijd aan werkte, wordt minder belangrijk. In deze verschuiving vormt het Witte Dorp, zoals we later nog zullen zien, het omslagmoment.

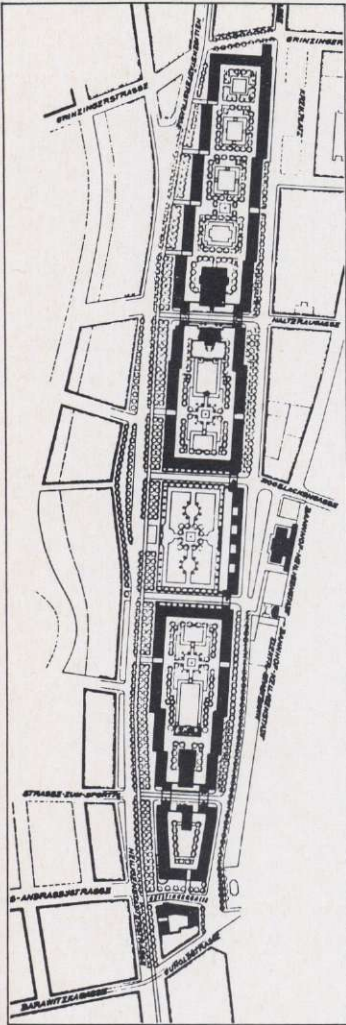
De sloop van het dorp

In 1977/78 zijn de woningen van het Witte Dorp reeds gerenoveerd. De woningen zijn met name woontechnisch verbeterd, zoals het aanbrengen van douches, meer woonruimte, etc.. Achteraf bleek, dat de bouwtechnische kwaliteit, voornamelijk veroorzaakt door de staat van de toegepaste plaatfundering, zo slecht was, dat de investeringen die nodig waren om deze gebreken voor langere tijd op te lossen niet haalbaar waren. De beslissing om te slopen was hier het gevolg van. De woontechnische eisen en eisen wat de directe woonomgeving betreft werden opnieuw bijgesteld en geformuleerd in een programma van eisen dat in overleg met de bewoners is opgesteld. De twijfel bij de gemeente Rotterdam over de bestemming van het Witte Dorp, heeft ongetwijfeld te maken met het feit, dat het Witte Dorp in het algemeen beschouwd wordt als jong cultuurmonument. Als breekpunt in de ontwikkeling van het oeuvre van Oud heeft het een bijzondere architectuurhistorische waarde. Wel wordt er gesproken over de ‘kwaliteiten van het huidige dorp’ en het ‘dorpskarakter’ zonder hiervoor een exacte omschrijving te geven. Wat hier bedoeld wordt verwijst m.i. in hoofdzaak naar de *sociale* structuur van het huidige dorp en niet naar de bouwkundige, architectonische of stedenbouwkundige kwaliteit: datgene waaraan een culturele waarde verleent kan worden. Veeleer lijkt de vraag gesteld wat ‘het dorp’ tot Dorp maakt. Wat

1. Großstadtarchitektur, Ludwig Hilbersheimer, p. 25 2e dr, Hoffmanverlag, Stuttgart, 1978 (1e ed. 1927).
2. Helaas bestaat er vaak enige verwarring over de waarde van deze esthetiek. De feitelijke waarde wordt vaak verward met de utopische waarde. Een nieuw leven na de dood. Met name in het socialisme wordt de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid via smaak- en waardeoordelen tegen elkaar uitgespeeld. Een nieuw leven, een nieuwe esthetiek. De tegenstelling tussen kapitaal en arbeid is echter constitutief voor onze huidige democratie. Democratie is geen doel, maar een middel om de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid gestalte te geven.

Binnenterrein Tussendijken.

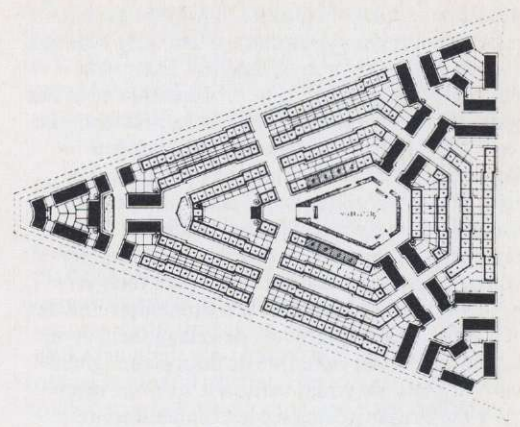

Wiener Superblock, de Karl Marxfhof, 1927 door Architect Ehn.

benoemd wordt is het sociale gezicht van deze gemeenschap, de idee van een dorp. Blijkbaar het meest herkenbare. De mens staat centraal. Hoewel het hier een bouwkundige opgave betreft. Humaniteit en individuele herkenbaarheid lijken daardoor synoniemen te zijn van bouwkundige kwaliteit. Tijd voor een nadere beschouwing van het plan van Oud

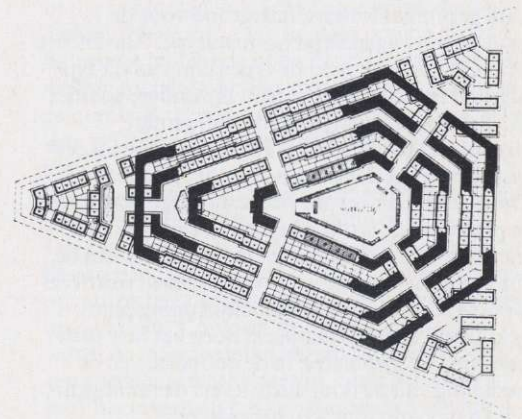
Het plan van Oud

De vorm van het terrein waarop het Witte Dorp is gebouwd is een driehoek. Het basisschema van de bebouwing is afgeleid van dat van een bouwblok (i.c. een woonhof) en heeft een zeshoekige vorm. In de hoeken van de driehoek zijn ter complementering drie losse elementen toegevoegd aan deze zeshoekige basisvorm, die de aanleiding vormen tot het maken van dwarsstraatjes door middel van dwarsblokjes. Aan weerszijden van de symmetrieas van de driehoek liggen aan elke zijde drie toegangen, gevormd door respectievelijk een straatje, een doorbraak in de bebouwing en een straatje. Aan de basis van de driehoek liggen twee straattoegangen. Benader je het plan via de straattoegangen dan volgt de reeks straat, plein, straat, plein. Benader je het plan via de hofdoorbraken dan kun je rechtstreeks in de woonhof komen. Het feitelijke basiselement, de zeshoekige woonhof, bestaat uit twee rijen bebouwing waartussen de tuinen. Deze 'ring' omsluit het binnenterrein. Het principe is vergelijkbaar met dat van de Zaanhof te Amsterdam. De dubbele strook wordt aan de buitenzijde herhaald en vormt daardoor een binnenstraat, waarin de symmetrieas ligt van de dwarsdoorsnede over de vier stroken. Deze straat is dan ook symmetrisch uitgevoerd. De opbouw van het plan wordt nu duidelijk. Bij het ontstaan van het Witte Dorp stond het nog in een landelijke omgeving en had daardoor een

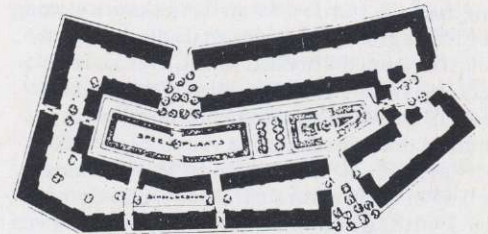

Hoekelementen en de dwarsblokjes.

Witte Dorp, basisvorm.

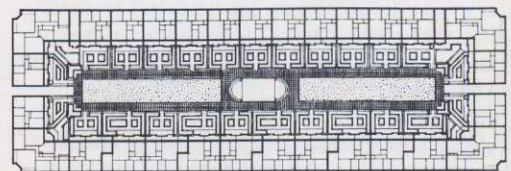

Straatbeeld Tussendijken.

Zaanhof, Amsterdam 1919, H. J. M. Walenkamp.

Tussendijken, blokplattegrond; wonen aan de hof.

duidelijk geïsoleerde positie. In het oorspronkelijke plan kunnen de randen van het dorp dan ook als zeer rustig beschouwd worden. Meer naar binnen toe volgt een rustige binnenstraat en in het midden van het complex een gemeenschappelijke woonhof, waar de bewoners boodschappen kunnen doen en zich vermaken op het speelterrein. Een in zichzelf gekeerd plan. In tegenstelling tot blok IX in Spangen en de blokken in Tussendijken ligt het wonen nu weer aan de straat, terwijl de organisatie van het totale plan toch verwijst naar de woonhof met een binnenterrein. Het Witte Dorp als superblok, de gelaagdheid ervan horizontaal. Hier raken we de dubbelzinnigheid van het plan. De straat verhoudt zich niet meer als directe tegenstelling tot het binnenterrein. Zo ontstond een relatief geïsoleerde bouwkundige structuur die zich letterlijk door haar (geometrische) figuur autonoom ten opzichte van de buitenwereld kan opstellen, ook nu het dorp door bebouwing en stadssnelwegen omringd wordt. Wellicht heeft dit bijgedragen aan de idee van een hechte dorpsgemeenschap.

Oud gebruikt als basisplattegrond voor de woning een zogenaamd normaaltype. Alle andere in het plan voorkomende typen zijn van dit type afgeleid en nemen in het plan bijzondere posities in. De winkelwoningen in de hof, grotere woningen op de knikken. Hierdoor ontstaat een vrij homogene doorsnede door het gehele plan. Op deze manier is voor het zeshoekige bouwblok in principe een normaaldoorsnede ontwikkeld met bijzondere doorsneden in de hoeken van de driehoek. Door deze wijze van ordenen wordt de woning sterk aan het stedenbouwkundig plan gekoppeld en het straatbeeld door het hele plan bepaald. De symmetrie in de doorsnede en de herhaling van de doorsnede levert de homogeniteit en de sympathie van het plan op.

De plannen

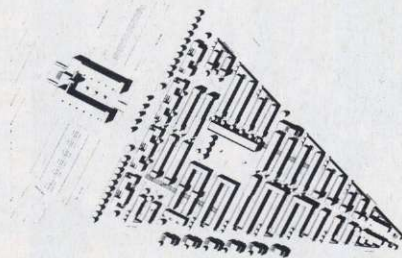
Van de drie plannen uit deze meervoudige studieopdracht is het plan van De Nijl het meest vergelijkbaar met het plan van Oud. Een ingenieuze schakeling van de verschillende woningtypen waarmee tegelijk de woningdifferentiatie wordt opgelost is bepalend voor het stedenbouwkundig plan, het straatbeeld en de verschillen daarin. Door de combinatie van de drie- en vijfkamerwoningen en die van de drie- en de vierkamerwoning worden in principe de langs en de dwarsstraten gemaakt. Aan alle hoeken wordt, evenals in het werk van Oud te vinden is, bijzondere aandacht besteed. De meest voorkomende hoek wordt gemaakt door de schakeling van drie- en vijfkamerwoning in de langstraten en een driekamerwoning in de dwarsstraten. Door een spiegeling van de plattegrond van de benedenverdieping van de driekamerwoning draait de richting van de vijfkamerwoning negentig graden en komt de entree van deze woning in de dwarsstraat te liggen. Hiermee worden in samenhang met de plaatsing van de woningblokjes in de dwarsstraten de toegangen tot het 'Witte Dorp' duidelijk gemarkeerd. Op alle hoeken is het wonen aan de straat gesitueerd, alle middenwoningen hebben een woonkamer aan de tuin. Op bijzondere punten wordt bijzondere bebouwing toegepast (bij de poorten, in de hoeken van de driehoek). Zo krijgt alles in dit plan een betekenis in de stedenbouwkundige opzet. Op een nieuwe manier wordt gebruik gemaakt van de thema's symmetrie en herhaling.

Het systeem voor de woningdifferentiatie wat De Nijl gebruikt levert ten opzichte van de andere twee plannen de meest homogene doorsnede op.

Het verschil met het plan van Oud is, dat De Nijl in plaats van één bouwblok met een hof een serie bouwblokken maakt rondom een plein. Het is jammer, dat deze wijze van schakelen ten koste gaat van de woningplattegronden en deels ook van het stedenbouwkundig plan. De perfectie waarmee Oud op elk niveau werkt en de wijze waarop Oud deze niveaus in het plan in elkaar laat grijpen, wordt niet bereikt. Wat betreft de woningen heeft men een deel van het programma van eisen laten vallen. De woonkamer van de drie- en vijfkamerwoning is te klein en voldoet niet aan de gevraagde directe verbinding met de keuken. Verder liggen alle woonkamers of aan de straat of aan de tuin, wat ook niet overeenkomstig is met het programma van eisen. M.i. is dat ook niet nodig, zeker niet als je dit plan beschouwt in het verlengde van het werk van Oud. Die hanteert in al zijn woningbouwprojecten een strenge scheiding tussen voor- en achterkant. Voor- en achterkant hebben te maken met de uitwerking van de straat, respectievelijk hof/achterterrein. In de woning wordt dit een organiserend principe voor de plattegrond en levert intern letterlijk de verbinding op tussen voor- en achterkant. De door De Nijl gebruikte plattegronden (met name de drie- en vijfkamerwoningen) hanteren wel het principe van voor- en achterkant, maar de verbinding in de woning zelf zit minder hecht in elkaar. Stedenbouwkundig gezien zijn de aansluitingen vanuit Galjoen- en Fregatstraat problematisch. De door Oud gevormde reeks straat, plein, straat, plein verandert in de reeks straat, plein, plein. Het thema van de driehoek en de zeshoek is bepalend voor de oplossing van Oud, waardoor de aansluiting vloeiend verloopt.

Het plan, dat door DKV (Dobbelaar, De Kovel en De Vroom) onder het motto J. J. P. Nieuw, is ingediend, wordt gekenmerkt door een geheel nieuwe aanpak. Het driehoekige bouwterrein wordt opgedeeld in een aantal stroken met woningen evenwijdig aan de basis van de driehoek waar om en om straten en binnenterreinen, elkaar afwisselen. De basis van de driehoek wordt gemaakt met bijzondere woningbouw in twee lagen. Bij de zijden van de driehoek worden de stroken met woningen gewoon stopgezet. Ook hier bijzondere woningtypen, nu echter in één laag. Dit om het idee van een platte koek van één bouwlaag met daarboven pistache-groene stroken en helder gekleurde wolkenkrabbertjes gestalte te geven. Een misschien wat al te gemakkelijke benadering. De totaliteit wordt opgeroepen door het beeld, zonder dat het plan werkelijk één totaliteit is, maar een verzameling van verschillende doorsneden.

In plaats van één normaaldoorsnede die de homogeniteit in het plan bewerkstelligt (dit is de essentie van het architectonische in het plan van Oud) wordt gebruik gemaakt van meerdere door-

sneden. Gezocht wordt naar een flexibel systeem, in eerste instantie om het probleem van de woningdifferentiatie op te lossen, vervolgens, om daarmee een stedenbouwkundig plan te maken. De doorsnede verandert dus altijd met een tweeledig doel. De woningdifferentiatie wordt gebruikt om accenten te leggen in het stedenbouwkundig plan. Zo worden de randen van het dorp, de twee wandelroutes, de pleinen en de centrale as van de driehoek stedenbouwkundig uitgewerkt. De verschillende doorsneden maken de verschillen in het stedenbouwkundig plan, maar dienen zich wel als een totaliteit aan. Met recht J. J. P. Nieuw. Ook de plattegronden vertonen grote ruimtelijke kwaliteiten, alleen is daar veel ruimte voor nodig. Dat is dan de reden, dat dit plan het duurst is.

Het derde plan en tevens winnende plan is het plan van Paul de Leij en kenmerkt zich door zijn grote doelmatigheid. Het plan is opgebouwd uit twee reeksen evenwijdig aan de basis lopende blokjes – als het ware in de benen van de driehoek – die aan de noordzijden afgesloten worden door een lang blok. Tussen de benen van de driehoek vormt een u-vormig woningblok aan de ene kant de afsluiting van het driehoekige plein en aan de andere kant een trapeziumvormige ruimte, gekoppeld aan het serumterrein. Vrijwel al het gevraagde uit het programma van eisen wordt keurig opgelost. Door het ontbreken van een architectonische doorsnede à la Oud blijven de verschillende functies die in het stedenbouwkundige plan voorkomen (voornamelijk verkeer en verblijf) los naast elkaar werken. Het blijft teveel op het niveau van een functieschema en heeft de 'vertaalslag van een programma van eisen naar een ruimtelijk / materieel / bouwkundig ontwerp'³ gemist. Er wordt niet één integraal concept gebruikt. De eisen uit het programma van eisen worden gewoon opgelost. Dat levert wel de identiteit per woning op. Met recht seriematige woningbouw.

De woningdifferentiatie heeft als systeem ergens iets gemeen met de oplossing van DKV. Daar waar nodig verandert de doorsnede in of hoogte van het blok. Dit leidt echter niet tot een systematische oplossing van het stedenbouwkundig plan of de vorming van de dorpse ruimte. Door de plastische bewerking van de woningen worden identiteit en herkenbaarheid benadrukt.

De plattegronden in het plan van De Leij zijn, zeker op de begane grond, zeer doelmatig en efficiënt. Tegelijkertijd zijn ze door het gekozen systeem voor de woningdifferentiatie zeer herkenbaar. Dat is waarschijnlijk de reden, dat het plan gewonnen heeft. Het plan stelt zich het minst autonoom op t.o.v. zijn omgeving, zoekt zelfs het meeste aansluiting daarbij. Het lijkt bijna toevallig, dat de driehoek een driehoek is. De aansluiting van de dwarsblokken op de lange blokken ziet er willekeurig uit. Er wordt niet specifiek een architectonische aansluiting gezocht. Al met al

lijkt dit plan, stedenbouwkundig gezien, vrij indifferent en universeel. Het systeem trekt zich het minst aan van de omgeving en bewijst daarmee haar eigen universaliteit. Met enkele aanpassingen zou het plan bij wijze van spreken op elke andere plek gebouwd kunnen worden.

De uitslag

Het is opvallend, dat de bewoners niet het plan kiezen met de meest hechte structuur, maar het plan dat het meest aansluiting zoekt bij haar omgeving en daardoor ook het meest onderdeel vormt van die omgeving. De geïsoleerde positie welke het plein van Oud nu nog inneemt wordt omgekeerd en verdwijnt. Het idee van een dorp, zoals dat in het programma van eisen wordt geformuleerd, is ver te zoeken. Daarnaast kun je constateren, dat de bewoners zich met de acceptatie van de woningdifferentiatie in het keurslijf van het gezin als hoeksteen van de samenleving laten persen. Dit nu maakt indruk op de huidige en door de bewoners zo geapprecieerde structuur en verandert deze.

In die zelfde stad werd enkele jaren geleden met de Kruispleinprijsvraag nog een poging gedaan binnen de bestaande bouwkundige conventies een nieuwe sociale structuur mogelijk te maken. De gemeente Rotterdam toont zich binnen één stedelijke politiek wel zeer duidelijk met twee gezichten.

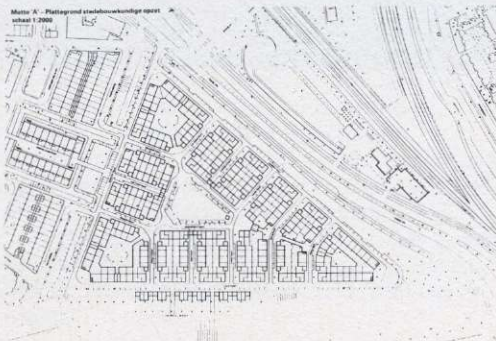
De inspraakprocedure is perfect verlopen, de uitslag is misschien minder toevallig dan die lijkt. Dat een bureau als De Nijl niet wint ligt wellicht besloten in het feit, dat De Nijl er een specifieke opvatting ten aanzien van de massawoningbouw op na houdt. Conform de principes van Oud wordt de massawoning als product gezien voor een anonieme markt, terwijl, zoals gebleken is, juist begrippen als herkenbaarheid en identiteit hoog in het vaandel (van een (individualiserings?) politiek) gevoerd worden.

De rol van het projectbureau en de dienst volkshuisvesting kan in deze dubbelzinnig genoemd worden. Gezien de achtergronden bij deze prijsvraag (de aan het bestaande plan toegekende architectonische kwaliteit), was het logisch geweest de keuze te laten gaan tussen de plannen van De Nijl en DKV. Het plan van de Nijl wordt echter in het bewonersboekje (op basis waarvan de bewoners hun stem konden uitbrengen) vrij negatief beoordeeld. Wat ons op het idee brengt, dat het plan van DKV had moeten winnen. Dat het in de voorgekoekte keuze tussen de plannen van De Ley en DKV geheel anders zou lopen, was niet voorzien.

Het architectonisch criterium, wat oorspronkelijk een belangrijke inzet vormde bij de verwikkelingen rondom de bestemming en toekomst van het Witte Dorp verdwijnt daarmee. De verkoopbaarheid van het beeld en het winnen van ziertjes is voor de gemeente Rotterdam blijkbaar belangrijker dan de architectonische kwaliteit.

3. Het leren van gebouwen (maken), Carel Weeber, uit het college-dictaat functionele analyse en ontwerp, p. 33 e.v. uitgegeven aan de TUD, afd. der bouwkunde, juni 1986.

De Nijl.

De Ley.

